

**BAHRÎ MEMLÜKLER DÖNEMİNDE
(648/1250-784/1382) YAHUDİ
TOPLUM YAPISI**

THE STRUCTURE OF THE JEWISH
COMMUNITY DURING THE BAHRI
MAMLUK PERIOD (648/1250-784/1382)

Mehmet Emin ESER

54

BAHRÎ MEMLÜKLER DÖNEMİNDE (648/1250-784/1382) YAHUDİ TOPLUM YAPISI

THE STRUCTURE OF THE JEWISH COMMUNITY DURING THE BAHRI MAMLUK PERIOD (648/1250-784/1382)

Mehmet Emin ESER¹

Anahtar Kelimeler:

Dinler Tarihi
Memlûkler
Mısır
Yahudi
Müslüman.

Keywords:

History of Religions
Mamluks
Egypt
Jew
Muslim.

ÖZ

Bahrî (Türk) Memlûkler dönemi (648/1250-784/1382), Yahudi toplumu için önemli bir gelişim süreci olmuştur. Bu dönemde, Yahudi toplumu, Memlûk yönetimi altında siyasî, dinî, sosyal, ilmi ve kültürel alanlarda önemli değişiklikler yaşamıştır. Siyasî olarak, Yahudiler Memlûk idaresinin tebaası olmalarına rağmen, dinî ve kültürel bağımsızlıklarını sürdürmüşlerdir. Sosyal açıdan, Yahudi toplumu iç dayanışmasını güçlendirmiş, eğitim ve kültürel faaliyetlere büyük önem vermiştir. Dinî eğitimde Arapça kullanımı yaygınlaşmış ve İbranice harflerle yazılan metinlerle dinî öğretinin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, Yahudi ilmi çalışmaları, özellikle Rabbi Musa bin Nahman'ın Kudüs'e gelişiyle ivme kazanmış, Yahudi akademileri bilimsel ve kültürel merkezler haline gelmiştir. Kültürel açıdan, Yahudi şairleri ve yazarları, Arapça ve İbraniceyi aktif olarak kullanarak dönemin edebiyatına katkı sağlamışlardır. Sonuç olarak, Bahrî Memlûkler dönemi, Yahudi toplumu için bilimsel, kültürel ve dinî alanda bir canlanma dönemi olmuştur. Yahudi toplumu, siyasî, sosyal ve kültürel bağlamda önemli gelişmeler kaydederken, özellikle dinî eğitimin güçlenmesi, kültürel faaliyetlerin artması ve ilmi üretimin gelişmesiyle hem kendi iç yapılarında hem de dış dünyada dikkat çeken bir toplum yapısı oluşturmuştur.

ABSTRACT

The Bahri (Turkish) Mamluks period (648/1250-784/1382) was a significant developmental phase for the Jewish community. During this era, the Jewish community experienced major changes in political, religious, social, intellectual, and cultural spheres under Mamluk rule. Politically, although Jews were subjects of the Mamluk state, they managed to maintain their religious and cultural independence. Socially, the Jewish community strengthened its internal solidarity and placed great importance on education and cultural engagement. The use of Arabic in religious education became increasingly widespread, and texts written in Hebrew script played a key role in dissemination of religious teachings. Moreover, Jewish scholarly activities gained momentum, particularly with the arrival of Rabbi Moses ben Nahman (Nachmanides) in Jerusalem, contributing to the emergence of Jewish academies as centres of intellectual and cultural life. Culturally, Jewish poets and writers contributed to the literature of the period by actively using both Arabic and Hebrew. As a result, the Bahri Mamluks era was a time of revival in religious, cultural, and scholarly terms for the Jewish community. While the community made significant advancements in political, social, and cultural domains, the strengthening of religious education, the increase in cultural activities, and the development of intellectual production helped create a remarkable societal structure that attracted attention both internally and externally.

¹ Mehmet Emin Eser, Dr.,
Millî Eğitim Müdürlüğü,
mehmetemineser57@gmail.
com, ORCID: 0000-0001-6882-
272X

GİRİŞ

Bahrî Bahrî Memlûkler dönemi (648/1250–784/1382), Memlûk egemenliği altındaki Yahudi toplumu açısından siyasî, sosyal, dinî ve kültürel değişimlerin yoğunlaştığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Memlûk egemenliği altındaki Yahudi cemaatinin durumu, hem İslâm dünyasındaki gayrimüslimlerin statüsü hem de Orta Çağ Yahudi tarihi bağlamında incelenmeye değerdir. Ancak mevcut literatürde Memlûkler dönemine dair yapılan çalışmaların çoğu askerî ve siyasî gelişmeler üzerine yoğunlaşmış; Yahudi cemaatine dair veriler genellikle sınırlı, dağınık ve genel hatlarıyla ele alınmıştır. Bu bağlamda, Bahrî Memlûkler dönemindeki Yahudi toplum yapısının çok yönlü bir şekilde ele alınması, literatürde önemli bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Bu çalışma, söz konusu dönemde Yahudilerin siyasî temsili, sosyal yaşamları, dinî kurumları, ilmî faaliyetleri ve kültürel etkileşimleri üzerine odaklanmaktadır. Özellikle Memlûk sultanlarının uyguladığı siyasî ve idarî politikaların, Yahudi toplumunun iç yapısına etkileri ele alınacaktır. Ayrıca bu çalışmada, Arapça kaynaklar ve dönem seyyahlarının gözlemlerinden hareketle, Yahudi toplumunun yalnızca pasif bir zimmî topluluk olarak değil, aynı zamanda içinde bulunduğu coğrafya ile etkileşim kuran, dönüşen ve katkı sağlayan aktif bir yapı arz ettiği gösterilmeye çalışılacaktır.

Bu yönüyle araştırma, Memlûkler dönemi Yahudi cemaatine dair özgün bir analiz sunmakta; sosyal tarih, dinî cemaat yapıları ve gayrimüslim toplulukların İslâm dünyasındaki konumlarına dair mevcut çalışmalara yeni katkılar sağlamayı hedeflemektedir.

Bahrî Memlûkler Döneminde Dinî Bir Cemaat Olarak Yahudiler ve Statüleri

Bahrî Memlûkler döneminde (648/1250–784/1382), Yahudiler Memlûk toplumunun en dikkat çeken gayrimüslim gruplarından birini oluşturuyordu. Ülkenin farklı bölgelerine dağılmış olmakla birlikte özellikle Kahire’de yoğun bir Yahudi nüfusu mevcuttu. Nitekim bu dönemde yalnızca Kahire’de yaklaşık on beş bin

Yahudi’nin yaşadığı ve bunların önemli bir kısmının İstanbul, Bağdat, Şam, Halep ve Endülüs gibi İslam coğrafyasının farklı merkezlerinden göç ettikleri; ayrıca Fransa ve İtalya gibi Avrupa ülkelerinden gelen Yahudilerin de topluluk içinde yer aldığı bildirilmektedir. Memlûk Yahudileri, özellikle maliye ve ticaret alanlarında önemli roller üstlenmiş ve toplumsal yaşamda etkin olmuşlardır (Âşur, 1992, s. 48).

Dinî yapıları itibarıyla Yahudiler, Rabbânîler, Karâîler ve Sâmirîler olmak üzere üç ana mezhebe mensuptular. Ancak bu mezhepler içinde Rabbânîlerin çoğunluğu oluşturduğu ifade edilmektedir (Kalkaşendî, trs, 11/379-381; Âşur, 1992, s. 48; Kasım, 2003, s. 61-62). Memlûk yönetimi, bu üç mezhebi temsil edecek ortak bir yapı kurmuş ve Yahudi toplumunu devlet nezdinde temsil etmesi amacıyla “Reisü’l-yehud” unvanını taşıyan bir lider belirlemiştir. Bu lider, Memlûk sultanı tarafından onaylandıktan sonra Divanü’l-inşâ’da² düzenlenen “tevkî” adlı atama belgesiyle resmî statü kazanırdı. Böylece Yahudi cemaatinin idarî ve dinî temsiliyeti kurumsal bir çerçeveye oturtulmuş oluyordu (Kasım, 2003, s. 62; Yiğit, 2018, s. 126).

Siyasî Hayat

Yahudiler, tarihsel süreçte farklı coğrafyalarda karşılaştıkları baskılar nedeniyle, Müslüman idareler altında görece daha güvenli bir yaşam alanı bulmuşlardır. Nitekim Endülüs’ün İslam hâkimiyetine girmesi, Hristiyanların baskısından kaçan Yahudiler tarafından memnuniyetle karşılanmış (Tuteyli, 2002, s. 12) ve bu durum, İslam devletlerinin zimmîlere tanıdığı koruma sisteminin ne denli önemli olduğunu göstermiştir. Memlûkler döneminde de bu koruma anlayışı devam etmiş; Yahudiler, cizye karşılığında zimmî statüsüyle yaşamlarını sürdürmüşlerdir (İbn Kayyim, 1997, 1/79-90). Her ne kadar Memlûk Devlet’i Yahudilere sosyal ve dinî hayatlarında belli bir serbestlik tanıdıysa da, dönem dönem bazı siyasî ve toplumsal karışıklıklar nedeniyle kısıtlamalar ve olumsuz muameleler de yaşanmıştır. Dolayısıyla Memlûkler döneminde Yahudilerle kurulan ilişkiler, sadece hoşgörü çerçevesinde değil, aynı zamanda zaman zaman sıkıntılı süreçleri de içeren çok yönlü bir yapıya sahiptir.

² Memlûkler döneminde en önemli devlet dairelerinden biri olan Dîvânü’l-inşâ, yabancı devletlerle yapılan yazışmaları, veliâht ve diğer görevlilerin atamalarıyla ilgili kararların ve belgelerin hazırlanması ve ayrıca sultanın tuğrasını/mührünü vurmakla görevliydi (Koprman, 1994, 9/383; Taneri, 1994, 9/383).

658/1259 yılında, Tatarlar Halep'i ele geçirip burada katliam yaparak büyük tahribatlara yol açtılar (Halebî, 1988, 2/232-233). Zimmî halkı bu durumu sevinçle karşılayıp, Müslümanlara karşı isyan ettiler. Camileri ve minareleri tahrip ettiler, sokaklarda içki içip, içkilerini Müslümanların üzerine döktüler. Tatarlar Halep'ten çıktıktan sonra, Müslümanlar intikam almak için harekete geçip Şam'da Yahudilere saldırdılar ve onların mallarını yağmaladılar (Yûnînî, 1992, 1/362-363). 659/1260 yılında el-Müstansır Billâh (ö. 640/1242), yanındakilerle beraber Kahire'ye vardığında, Yahudiler Tevratlarıyla, Hristiyanlar İncilleriyle birlikte onu karşıladılar (İbnü'd-Devâdârî, 1971, 8/72-73; İbn Tağrıberdî, trs, 7/109; Makrîzî, 1997, 1/529).

Yahudilerin Memlükler döneminde el-Müstansır Billah'ı sevinçle karşılamaları, dönemin önemli din âlimlerinden İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) gayrimüslimlere yönelik görece hoşgörülü yaklaşımıyla ilişkilendirilmektedir. İbn Teymiyye, Tatarların eline esir düşen Yahudi ve Hristiyanlara, İslam hukukunun öngördüğü adalet ve insanlık ilkeleri doğrultusunda, Müslümanlara yakışır şekilde muamele etmiştir. Bu yaklaşımının sadece kişisel bir tutumdan ibaret olmayıp, hem dinî bir sorumluluk hem de siyasî bir duruş olduğu görülmektedir. Nitekim Kıbrıs Kralı'na gönderdiği bir mektupta, Tatar lideri Gazan'a (ö. 703/1303) hitaben, yanında bulunan Yahudi, Hristiyan, Müslüman fark gözetmeksizin, bütün esirleri serbest bırakmasını istemiştir (Beytar, 1972, s. 14-15; Faiza, 1992, s. 151).

Kudüs'te, Memlükler döneminde Yahudiler büyük bir hoşgörü ve adaletle yaşamışlardır. (Ali Seyyid, 1986, s. 51). Haçlılar tarafından sinagoglarında toplanıp ateşe verildikten sonra Müslüman Memlüklerin hoşgörüsü altında yaşamaları dikkat çekicidir (Ali, 1983, 1/254-255; Ali Seyyid, 1986, s. 100). Öyle ki, Ali Seyyid'e göre bu dönemde Filistin bölgesinde Yahudi nüfusu neredeyse kalmamıştır. Bu görüşü destekler nitelikte, Yahudi seyyah Betahya'nın 576/1180 yılında Filistin ve çevresine yaptığı seyahate dair aktarımlarında, Kudüs'te yalnızca bir Yahudi'ye rastladığını belirttiği ifade edilmektedir (Ali Seyyid, 1986, s. 100). Memlüklerin Kudüs'teki Yahudilere gösterdiği dinî hoşgörünün bir göstergesi ise, 666/1267 yılında Haham Moşe bin Nahman'ın (ö. 669/1270) Kudüs'e

gelerek dinî ritüelleri yeniden canlandırması ve kendi adını taşıyan bir sinagog inşa etmesidir (Ali Seyyid, 1986, s. 102).

Zimmî topluluklara yönelik adaletli ve hoşgörülü tutumun en açık örneklerinden biri, 684/1285 yılına ait bir yetki belgesinde görülmektedir. Bu belgede Sultan Kalavun, Şeyh el-Muhazâb'i; Rabbânîler, Karâiler ve Sâmirîler de dahil olmak üzere, Şam'daki tüm Yahudi grupların başkanı olarak atamıştır. Üstelik bu kişinin meşhur bir doktor olduğu ifade edilmektedir (İbn Furât, 1936, 8/18; Makrîzî, 1997, 2/189; Vekad, 1999, s. 105). Mısır'da ise, Sultan Kalavun'un Yahudilerin çıkarlarını korumaya yönelik bir taahhütte bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma dair bilgi, dönemin divan kâtibi olan Kadı Muhyeddin bin Abdüzzahir'in eserinde yer verdiği bir belge aracılığıyla günümüze ulaşmıştır (İbn Abdüzzâhir, 1961, s. 218-219). Bu sayede sultan, Yahudilere kendi toplumsal hayatlarını düzenleme konusunda belirli bir özgürlük tanımış; ayrıca, toplulukla saray arasındaki ilişkileri yürütecek bir başkan tayin etmiştir. Zamanla bu yapı, Yahudilerin sadece dinî ve sosyal alanlarda değil, idarî kademelerde de yükselmelerine olanak tanımış; bazı bireylerin vezirlik makamına kadar çıkmalarını mümkün kılmıştır (Eser, 2023, s. 102).

Tarih kaynakları, Memlük sultanlarının Yahudilere gösterdiği iyi muameleyi en iyi şekilde belgelemektedir. 768/1366 yılında, Emîr Salahaddin bin Aram, Yahudi Yakub'u, Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlardan oluşan İskenderiye esirlerini kurtarmak için Kıbrıs Kralı'yla müzakere etmesi amacıyla göndermiştir. Yakub, bir kayıkla liderin yanına ulaşır ve ona şu sözleri söyler: "Eğer kralsan, karaya çık ve Mısır ordusuyla karşılaş, yoksa bu yaptığın şey, krallara yakışmaz. Belki hırsızlar gibi davrandın, çaldın ve kaçtın." Bunun üzerine kral, Selahaddin'in kendisine Müslüman birini göndermediği, bir Yahudi gönderdiği için oldukça sinirlendiği ifade edilmektedir (Nüveyrî, 1970, 3/208-211).

663/1264 yılında Kahire'de 63 evi etkileyen büyük bir yangın meydana gelmiştir. Dönemin siyasî ortamında, bu olayın Sultan Baybars'ın daha önce bazı kiliseleri yaktırmasına misilleme olarak Hristiyanlar tarafından çıkarıldığına dair söylentiler yayılmıştır. Sultan Baybars, bu söylentilerin etkisiyle Hristiyanlar ve Yahudilerden

şüphelenmiş ve onları cezalandırma niyetiyle harekete geçmiştir. Yahudi ve Hristiyan toplulukların tamamen ortadan kaldırılması planlanmış, ancak çevresindekilerin araya girmesiyle bu karar hafifletilmiştir. Neticede, ağır bir para cezası uygulanmış; toplamda beş yüz bin dinar ödenmesi şartıyla topluluklar affedilmiştir. Bu meblağın tahsili için 'el-Habis' adlı bir keşiş görevlendirilmiş (Yûnînî, 1992, 2/320-321; Nüveyrî, H. 1423, 30/114), ancak yalnızca elli bin dinar toplanabildiği ifade edilmektedir (Kasım Abduh, 2003, s. 67). Bu hadise, Memlûkler döneminde genelde uygulanan hoşgörölü siyasetin dışında, olağanüstü bir güvenlik krizi ve halk arasındaki gerilimlerin etkisiyle ortaya çıkmış geçici ve istisnai bir uygulama olarak değerlendirilmelidir. Nitekim Memlûk yönetimi, uzun vadede zimmî toplulukların varlığını ve temel haklarını korumaya devam etmiştir.

680/1281 yılında Tatarlar Halep'e saldırdığında, bir grup Arapla karşı karşıya gelerek çatışmışlardır. Bu gelişme üzerine Sultan Kalavun, divanlarda görev yapan zimmîlerin işlerinden ayrılmasını emreden bir ferman yayımlamıştır. Fermana göre, bu emre uymayanların çarımha gerileceği bildirilmiştir. Bu durum karşısında birçok zimmî, baskı altında kalarak İslam'ı kabul etmek zorunda kalmıştır (İbn Kesîr, 1988, 13/344). Ancak bu uygulama, sultanın zimmîlere karşı doğrudan bir düşmanlık ya da zulüm niyetiyle değil; devletin güvenliği açısından, onların bürokraside kalmalarının Müslümanların çıkarlarına zarar verebileceği düşüncesiyle gerçekleştirilmiştir. Zira zimmîlerin Tatarlarla iş birliği yapabileceği, casusluk faaliyetlerinde bulunabileceği yönünde güçlü bir endişe söz konusuydu. Bu yolla sultan, hem içerideki güvenliği sağlamak hem de dış tehditlerin zimmîler üzerinden avantaj elde etmesini önlemek istemiştir. Tüm bu örnekler, Memlûklerin Yahudi ve Hristiyan zimmîlere yönelik siyasî, dinî ve idarî tutumlarının sabit bir çizgide ilerlemediğini; dönemin siyasî şartları, tehdit algısı ve toplumsal gerilimlerine bağlı olarak zaman zaman değişkenlik gösterebildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim 689/1290 yılında Sultan Kalavun'un, Şam halkına yönelik çıkardığı başka bir fermana da, Yahudi ve Hristiyan zimmîlerin devlet dairelerinde çalıştırılmaması ve görevde olanların da işten çıkarılması emredilmiştir. Bu da söz konusu politikaların süreklilikten ziyade, belli dönemsel

krizlerin etkisiyle şekillendiğini göstermektedir (İbn Furât, 1936, 8/93).

690/1291 yılında Yahudiler Irak, Horasan ve Azerbaycan'ın Moğol yetkilisi Abga Argun'u (ö. 690/1291) öldürmekle suçlandılar. Zira Abga Argun zehirlenmiş olarak bulunmuştu (*İbnü'l-İmâd*, 1986, 7/719). Bunun üzerine, Moğolların, Irak'taki tüm şehirlerde Yahudilere karşı katliam, yağma ve esir alma eylemleri gerçekleştirdiklerini (İbn Kesîr, 1988, 13/382; *İbnü'l-İmâd*, 1986, 7/719) göz önünde bulundurduğumuzda, Memlûk sultanlarının Yahudilere bazı kısıtlamaları getirmesi onların iyi muamelesini en iyi şekilde belgelemektedir. Nitekim bir gün, Fas Veziri Mısır'a gelir ve burada zimmîlerin gösterişli yaşamını görür. Bunu Fas'taki zimmîlerle kıyaslar ve durumlarına hayret eder. Ardından Sultan Kalavun ile konuşur. Sultan, konuyu fakihlerle ve Yahudi din adamlarıyla görüşür ve sonunda, zimmîlerin durumlarını, Hz. Ömer'in (r.a) halifeliği dönemindeki gibi düzenlemeye karar verir. 700/1300 yılında çıkarılan fermanla, Hristiyanlar mavi sarık, Yahudiler ise sarı sarık giymek zorunda bırakılmış, at binmeleri ve silah taşımaları yasaklanmıştır. Ayrıca, zimmî kadınlarına onları ayırt edebilecek bir işaret verilmiştir (Baybars el-Mansûrî, 1998, s. 351-352; Zehebî, 1999, 2/231; İbn Haldûn, 1988, 5/476-477; Sağlam, 2015, s. 114-115; Erol, 2020, s. 600-601). Bu yeni emirlere göre tüm yerleşim yerlerinde gayrimüslimlerin takacakları sarıkların renginin değiştirilmesine rağmen Kerek ve Şevbek halkının bu uygulamadan muaf tutuldukları ifade edilmektedir. Bu iki şehirde gayrimüslim nüfusun yoğun olması nedeniyle bu şehirlerde gayrimüslimler beyaz renk sarık takmaya devam etmişlerdir (Nüveyrî, H. 1423, 31/418-419; Makrîzî, 1997, 2/339; Erol, 2020, s. 603). Siyasî hayat bağlamında değerlendirildiğinde, bu tür kararnamelerin yalnızca gayrimüslimlerin dış görünüş bakımından Müslümanlardan ayırt edilmesini sağlamakla kalmayıp; aynı zamanda onların silah taşıma ve ata binme gibi toplumsal ayrıcalıklardan mahrum bırakılarak, statülerinin düşürülmesini ve psikolojik olarak da aşağılanmalarını hedeflediği anlaşılmaktadır (Eser, 2024 a, 270).

Haçlı Seferleri'nin de yoğun olarak yaşandığı Memlûkler döneminde zimmîlere karşı kötü muameleler yaşanmışsa da o dönemdeki şiddetli olaylar, daha çok Hristiyanlarla

Müslümanlar arasında olmuş, Yahudiler ise bundan çok fazla etkilenmemiştir. Yahudilerin sayısının az olması veya siyasi güçlerinin yeterli derecede olmaması gibi nedenlerden dolayı bu tür şiddet olaylarına müdahil olmadıkları anlaşılmaktadır (Kasım Abduh, 2003, s. 181). Diğer yandan ise dışarıdan onları destekleyen siyasi bir gücün olmamış olmasıdır (Kalkaşendî, trs, 6/78). Ancak bu durum Hristiyanlar için geçerli değildi. Nitekim durumun böyle olması, Müslümanların Yahudiler ile olan ilişkisini olumlu yönde etkilemiştir. Böylece Yahudiler ve Müslümanlar arasındaki ilişkilerin, Yahudilerin Hristiyanlar ile olan ilişkilerinden daha iyi olduğu zikredilmektedir. Öyle ki, Hristiyanlar ile Yahudiler aynı bölgede sorunsuz bir şekilde yaşayamazken, Müslümanlarla Yahudiler huzur içerisinde birlikte yaşayabilmişlerdir (Taravine, 1982, s. 142; Faiza, 1992, s. 156; Eser, 2024 a, s. 262).

Kaynaklar, Yahudilerin çıkarlarını sağlamak amacıyla dış güçlerin bir girişimde bulunduğuna dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Hatta Kalkaşendî, Yahudilerin, İslam'ın galip gelmesinden sonra herhangi bir bölgede ayakta duran bir krallıkları kalmadığını iddia etmektedir. Bu da, onların başka ülkelerle bir ilişkilerinin olmadığını göstermektedir (Kalkaşendî, trs, 6/78).

Dinî Hayat

Yahudiler de tıpkı diğer dinî gruplar gibi, Memlükler döneminde kendi inançlarına göre dinî özgürlüklerini yaşamışlardır (Selam, 1119, s. 186). Yahudiler pek çok mezhebe ayrılmıştır ve bunlardan en önemlileri, Yahudiliği konusunda ittifak edilen Karâîler ile Rabbânîlerdir. İkinci mezhep ise, takipçileri olan Samirî Yahudileridir ve bunların Yahudi olup olmadığı konusunda ihtilaf vardır (Kalkaşendî, trs, 13/256-271). Ancak Ebü'l-Fidâ, Mu'tezile'ye benzeyen birçok Yahudi mezhebinin varlığından da söz etmektedir (Ebü'l-Fida, 1119, s. 113). Bu mezhepsel yapı, Yahudi toplumunun dinî liderlik düzenini ve ibadet pratiklerini de şekillendirmiştir; söz konusu yapılar metnin ilerleyen bölümlerinde genel çerçeve içinde ele alınmaktadır.

Memlükler döneminde yalnızca Rabbânî mezhebinden seçilen bir reisin/başkanın atanması âdet haline gelmişti (Kalkaşendî, trs, 11/379). Reisü'l-yehud olarak ifade

edilen bu başkan, Sultan'ın kendisine verdiği yetki ve imzaladığı bir fermanla göreve gelirdi (İbn Furât, 1936, 8/18; İbn Abdüzzâhir, 1961, s. 216; Vekad, 1999, s. 269-270). Örneğin, 684/1285 yılında Kahire'de, Yahudi şeyhi el-Muhazâb'ın başkan olarak atandığı belge buna örnek olarak verilebilir. Başkanın görevleri arasında, Yahudi cemaatlerini bir araya getirmek ve onlara üzerlerine düşen sorumlulukları yerine getirmelerini sağlamakta vardı (Kalkaşendî, trs, 11/385-391).

Yahudi mezheplerinin, üzerine yemin ettikleri kutsal kitapları ve "On Emir" ile yemin ettikleri özel yeminleri vardır (Ömerî, 1988, s. 190-192). Bir zimmî Müslüman olduğunda, unvanı değişirdi. Örneğin "Sâidüddin", "Şemsüddin", "Velîyyüddin" olarak anılmaya başlanırdı (Kalkaşendî, trs, 5/460). İbnü'l-Uhuvve, Halife Ali bin Ebu Talib için kullanılan "Ebu'l-Hasan", Peygamber Efendimiz'in amcası Abbas için kullanılan "Ebu'l-Fazl" unvanlarının da Yahudiler tarafından kullanıldığına işaret etmektedir (İbnü'l-Uhuvve, trs, s. 42).

Yahudilerin dinî liderleri arasında, en tepede Reisü'l-yehud yer alır, ardından "hazan" gelir; hazan, namazları yönetir, vaaz verir ve hutbe okur. Onun ardından "şiliyehsebur" gelir, o da Yahudilerin ibadet yerlerinde imamlık yapar (Kalkaşendî, trs, 5/445). Ardından, "rabbân" adı verilen haham gelir; *rabbân*, cemaat üyeleri arasındaki anlaşmazlıkları çözmekle sorumlu olmanın yanı sıra dinî konularda emir ve yasak koyma yetkisine de sahiptir (Kasım Abduh, 2003, s. 111).

Yahudilerin başta Mısır ve Biladu's-Şam ve diğer Memlük topraklarında özgürce ibadet ettikleri sinagogları bulunmaktaydı. Kahire'de "Demva Sinagogu", "Musa bin İmran Sinagogu", "Rabbânîler Sinagogu", "İbnü'l-Şemîh Sinagogu" ve "Sâmirîler Sinagogu" bulunuyordu (Makrîzî, 1418, 4/362-374). Mısır'daki diğer sinagoglar arasında ise "Iraklı Yahudiler Sinagogu", "Şamlı Yahudiler Sinagogu" ve "Karâîm Yahudiler Sinagogu" yer alıyordu (İbn Dokmak, 1309, 4/108). Ayrıca Şam'da, "İbnü'l-Ebî Asrûn Medresesi"ne komşu bir sinagogları vardı (İbn Şeddâd, 1991, 1-1/343). Kudüs'te ise, aynı zamanda talebelerin eğitim merkezi olma işlevini gören, Yahudilerin ibadetlerini yerine getirdikleri bir sinagogdan bahsedilmiştir (Ali Seyyid, 1986, s. 168).

Yahudilerin ibadetlerini özgürce gerçekleştirebildikleri bu sinagoglar, Memlûk yönetiminin dinî alanda genel bir hoşgörü politikası izlediğini göstermektedir. Ancak bu hoşgörünün mutlak ve kesintisiz olmadığını, bazı dönemlerde sınırlamalara gidildiğini gösteren örnekler de mevcuttur. Kudüs'teki Yahudiler, Memlûk Sultanları döneminde dinî özgürlük ve hoşgörüden büyük ölçüde yararlanmışlardır (Ali Seyyid, 1986, s. 168). Öyle ki, Endülüs'ten Kudüs'e 734/1333 yılında göç eden İshak bin Yusuf bin Şilo'nun mektubunda şu ifadeler yer almaktadır: "Buradaki Yahudiler, her biri kendi durumuna ve gelirine göre mutluluk ve huzur içinde yaşamaktadırlar, çünkü yönetim adildir" (Ziyade, 1943, s. 110). Bununla birlikte Yahudiler, Memlûk Sultanları döneminde Kudüs'ü yönetmiş olan Kral Davud, Kral Süleyman ve diğer bazı kralların da gömülü olduğuna inandıkları Sion Dağı'ndaki mezarlığı özgürce ziyaret etmişlerdir (Ali Seyyid, 1986, s. 260). Ancak bazen Yahudilerin, Müslümanların kutsal mekânlarını ziyaret etmeleri yasaklanmıştır. Örneğin 664/1265 yılında, Sultan Baybars'a, Yahudilerin ve Hristiyanların Halil'i ziyaret edip Mağara'da konakladıkları ve bu ziyaret için ücret ödedikleri haber verildiğinde, sultan bu durumdan hoşnut olmamış ve zimmî halkın kutsal mekâna girmelerini yasaklamıştır (Nüveyrî, H. 1423, 30/282-283).

Yahudiler, kimi dönemlerde bazı kişiler tarafından kötü muameleye maruz kalmışlardır; bu da genellikle kişisel duygusal tepkilerden kaynaklanmıştır. Örneğin, 669/1270 yılında Sultan Baybars'ın da şeyhi olan Şeyh Hıdır (ö. 676/1277), Şam'a gelmiş ve Şabat günü Yahudileri sinagoglarından çıkartmış ve onlara hakaret etmiştir. Bununla da yetinmeyen Şeyh Hıdır, burayı kendisi için bir zaviyeye dönüştürmüştür (Nüveyrî, H. 1423, 30/176). İbn Furât'a göre Hıdır, Sultan Baybars'a son derece yakın bir şahsiyetti. Bu yakınlık, onun sultanın iktidarı döneminde serbestçe hareket etmesine imkân tanımıştır. Ancak muhtemelen bu ayrıcalıklı konumunu istismar etmesi sebebiyle tutuklanmış ve cezaevinde vefat etmiştir (İbn Furât, 1936, 7/102).

700/1300 yılında Sultan Kalavun, zimmîlerin toplumsal

yaşamlarına yönelik önemli kısıtlamalar getiren bir ferman çıkarmıştır. Bu ferman, daha önce zimmîlere yönelik hukukî açıdan getirilen düzenlemelerin bir parçası olarak, toplumsal düzeyde de geniş yankılar uyandırmıştır. Zimmîlerin kamusal görünürlükleri kısıtlanmış, Yahudilerin sarı, Hristiyanların ise mavi renkli kıyafet giymeleri zorunlu hale getirilmiş; çan çalmak ve kutsal kitapları yüksek sesle okumak yasaklanmıştır. Ayrıca, gayrimüslim ibadethanelerinin kapatılması ve yeni ibadethane inşaatının engellenmesi gibi ciddi sınırlamalar getirilmiştir (Baybars el-Mansûrî, 1998, s. 351-352; Zehebî, 1999, 2/231; İbn Haldûn, 1988, 5/476-477; Sağlam, 2015, s. 114-115; Erol, 2020, s. 600-601). Nitekim bu düzenlemeler, dinî hayata yönelik bir müdahale olup, aynı zamanda toplumsal yapıyı düzenleme amacını taşımaktadır. Neticede bu uygulamalar, halk arasında büyük tepkilere yol açmış ve bazı gayrimüslim ibadet yerleri, Şeyh Fakih Necmeddin Ahmed bin Muhammed bin er-Raf'a'nın (ö. 710/1310) fetvası doğrultusunda yıkılmıştır. Ancak, Kadiyü'l-Kudât Takiyüddin Muhammed bin Dakikü'l-İd'in, yalnızca İslamî dönemde inşa edilen gayrimüslim yapılarının yıkılabileceğini belirten görüşü, halkın bu yıkım kararından vazgeçmesini sağlamıştır (Makrîzî, 1997, 2/338-339). Sultan Kalavun'un söz konusu fermanı, içeriği itibarıyla Hz. Ömer'in (r.a) zimmîlerle yaptığı ahidnamenin³ hükümlerine bir dönüş niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla uygulamanın, zimmîlerin sosyal statülerine dayalı olarak şekillendirildiği anlaşılmaktadır (İbn Besam, 1968, s. 207). Ancak bu kısıtlamalar kalıcı olmamış; nitekim 710/1310 yılında, Bizans elçilerinin talebi üzerine Kahire'deki Yahudi mâbedi yeniden açılmış ve 700/1300 yılında getirilen bazı kısıtlamalar hafifletilmiştir (Makrîzî, 1997, 2/458).

Şam'da başlangıçta Karâîlerin toplandığı bir ev, Yahudiler tarafından onarılmış ve bir sinagoga dönüştürülmüştür. Sinagogun bulunduğu sokak Yahudilere ait olduğundan ve Müslümanlar bu sokaktan geçmedikleri için durumdan habersiz kalmışlardı. Ancak, 721/1321 yılında, İslam fethinden sonra inşa edildiği anlaşılmış yıkılmıştır (İbn Kesîr, 1988, 14/114; İbn Habib, 1982, 2/117; Eser, 2024 c, s. 206). Aynı şekilde 727/1326 yılında, Halep'teki

3 Hz. Ömer bin Hattab'a (r.a) atfedilen ve 'Eş-Şurûtu'l-Ömeriyye' veya 'Ahidnâme-i Ömer' olarak adlandırılan bu belgede yer alan şartlar, sonraki dönemlerde özellikle Memlûkler döneminde gayrimüslimlerle ilgili sorunların çözümünde bir kaynak haline gelmiştir (Mâverdi, 2006, s. 224-226; Yüzbekî, 1983, s. 127-129; Özel, 1996, s. 426; Fayda, 2006, s. 177-181; Yaman, 2013, s. 438; Demir, 2014, s. 743; Erol, 2020, s. 594).

Şâfiî kadı Kemalüddin Muhammed bin ez-Zemlakânî (ö. 727/1326), Yahudilerin 'Miskâl' adlı sinagogunun bir okul haline getirilmesi gerektiğini emretmiş ve okula, Halep saltanat nâibi⁴ olan Emîr Seyfeddin Argun en-Nâsri'nin (ö. 727/1326) adını vererek 'Nâsriye' adını koymuştur. Bunun üzerine Zeydinüddin bin el-Verdî, bu olayı sevinç ve mutluluk içinde dile getiren bir kaside yazmıştır (İbn Habib, 1982, 2/169-170).

Her ne kadar İslam şeriatı, zimmîleri şarap içmekten dolayı cezalandırmayıp onları uyarmakla yetinse de, Yahudi ve Hristiyanların içki satışları 668/1269 yılında yasaklanmış ve Şam'da şarap üretimi sona erdirilmiştir. Nitekim kendileri, artık şaraplarının kalmadığını ifade etmişlerdir (Zehebî, trs, 3/317).

755/1354 yılında, Yahudiler ve Hristiyanlar, binek, giyim ve inşa ettikleri binalar konusunda aşırıya kaçmışlardır. Bunun sonucunda, Kahire'de toplanan kadılar, Hz. Ömer'in (r.a) ahitnamesine atıfta bulunarak, bu iki grubun daha önce belirlenen şartlara uymalarını zorunlu kıldılar. Ahitname, zimmîlerin toplum içindeki sosyal statülerini belirleyen, onları belirli sınırlar içinde tutmaya yönelik düzenlemeler getirmişti. Ancak, aşırılıklar sebebiyle uygulamada bir denetim eksikliği yaşanmış ve bu durum, gerek hükümetin, gerekse halkın tepkisini çekmiştir. Müslümanlar, bu şartların yeniden uygulanması gerektiğini düşünen kadınların kararını cesaret verici bir gelişme olarak algılamış ve bunun sonucunda Yahudi ve Hristiyanların evlerini, kiliselerini yağmalamış, bazılarını ateşe vermiştir. Bu olay, hem Hz. Ömer'in (r.a) ahitnamesinin sağladığı hukukî zeminin hem de toplumdaki aşırı davranışların bir araya gelmesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Abdu'l-Bâsıt el-Malatî, 2002, 1/266-267).

Bu açıklamalar çerçevesinde Yahudilerin sinagoglarına yönelik çıkarılan fermanlar onlara zulmetmek amacıyla olmadığı gibi keyfi ve bireysel duygularla da verilmediği anlaşılmaktadır. Nitekim bu kararlar, zimmîlerin aşırılıkları ve Hz. Ömer'in (r.a) ahitnamesindeki şartlara uymamaları karşısında doğal bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca,

eğer zulme uğramışlarsa da, kadınlar onlara karşı durmuş ve Allah'ın hükümleri doğrultusunda kendilerinin lehine fetva vermiştir (İbn Kesîr, 1988, 14/358-359; Süyûtî, 1967, 2/300). Nitekim Şeyh İbn Dakikü'l-İd'in ehl-i zimmîye yönelik fetvası bu konuda önem arz etmektedir (Makrîzî, 1997, 2/338-339).

Memlükler dönemindeki İslâm bilginlerinin ehl-i zimmîye yönelik hoşgörü ve toleransı onların mâbedlerine karşı yaklaşımlarında da görülmektedir. Nitekim Memlükler döneminde kilise ve sinagogların inşası ve restorasyonun, ancak hukukçuların ve kadınların resmî izni ile mümkün olduğu nakledilmektedir. Bu bağlamda 883/1478 yılındaki başvuruların kadı tarafından karşılıksız bırakılmadığı ve zorluk çıkarılmadan gerekli izinlerin verildiği ifade edilmektedir (Faiza, 1992, s. 152). Bundan dolayı Yahudiler, Müslümanların onlara gösterdiği hoşgörüyü hissederek, İslam toplumuna entegre oldular. Nil'in suyu azaldığında veya ülke felaketlere uğradığında, diğer Mısırlılarla birlikte hareket etmişlerdir. Örneğin, 775/1373 yılında tüm halkla birlikte istiskâ (yağmur) duası için ellerinde Tevrat'larını taşıyarak çıkmışlardır (*İbn İyâs*, 1975, 1/124). Aynı durumun, ülkeye veba veya benzeri hastalıklar yayıldığında da yaşandığı görülmüştür (*İbn Battûta*, 1987, 1/116).

Memlük Devleti'nin Yahudilere yönelik hoşgörü ve toleransı, Yahudilerin İslam'a olan ilgisini artırmış ve bunun sonucunda bir çok Yahudi asıllı Müslüman olmuştur. Bunlara mesâlime⁵ denmektedir. 701/1301 yılında, doktor el-Muhazâb İshak bin Yahya, İslam'ı kabul etmiştir. Yahudilerin reisi olan bu kişi, İslam'ı büyük bir istekle kabul etmiş ve "Behaeddin Abdüs-Seyid" adını almış, âlimlerle oturmuş ve Kur'an'ı ezberlemiştir (Kasım Abduh, 2003, s. 164). Ayrıca 816/1413 yılında sultanın özel kâtibi olan Fethullah adındaki kişi bir Yahudi idi. Bu kâtip daha sonra Müslüman olup Sultan Berkuk ve oğlu en-Nasır Ferec'in hizmetinde bulunmuştur (Kasım Abduh, 2003, s. 168). Aynı şekilde 823/1420 yılında İspanya'dan Kudüs'e gelip burada mütercimlik yapan ve daha sonra Müslüman olan Nasreddin adındaki bu kişinin de bir Yahudi olduğu

4 Saltanat nâibliği görevini yürüten nâib, sultanın yanında sarayda bulunur ve sultanın hemen her işiyle ilgilenirdi. Ayrıca, sultanın tuğrasını koyduğu her türlü resmî belgeyi imzalama yetkisine de sahipti. Bununla birlikte, Mısır ve Şam gibi bölgelerdeki valilere de nâibü's-saltana ünvanı verilmiştir (Ayaz, 2006, s. 143).

5 Mesâlime hakkında konuyla ilgili yazılan Mehmet Emin Eser'in "Memlükler Döneminde Mesâlime'nin Toplumsal Konumu" adlı makalesine bakılabilir.

belirtilmektedir (Yiğit, 2018, s. 127). Nitekim, tıp ilminin yanı sıra astroloji ve felsefe gibi diğer ilimlerle de ilgilenen Yahudi asıllı Doktor Ahmed bin el-Mağribi, el-Eşref Halil bin Kalavun döneminde Müslüman olduğu belirtilmektedir (Makrîzî, 1997, 3/9).

İslâm dinini kabul etmiş Yahudi asıllı Müslümanlar Mısır toplumunun ayrılmaz bir parçası olmanın yanı sıra Mısır'ın sosyal, politik, ekonomik ve entelektüel yapılarına diğer bireyler gibi tâbi olmuşlardır. Dolayısıyla mesâlime, bu yapıları hem etkilemiş hem de şekillendirmiştir (Eser, 2024 b, s. 927).

Sosyal Hayat

Mısır'da zimmîler, toplumda önemli bir dinî azınlık olarak yer alıyordu. Memlûkler döneminde, Kahire'deki Yahudi nüfusunun arttığına dair çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bir Batılı seyyah, Kahire'deki Yahudi nüfusunun on beş bin civarında olduğunu tahmin etmiştir (Âşur, 1992, s. 48). Aynı dönemde Benyamin el-Tutayli, 561/1165-569/1173 yılları arasında İskenderiye sancağı, Suriye sahilleri, Lübnan ve Filistin'deki Yahudi nüfusunun toplamda üç bin üç yüz altmış sekiz olduğunu kaydetmiştir. Ancak Tutayli'ye göre, Memlûklerin ilk dönemlerinde Filistin'deki Yahudi nüfusu oldukça azdı (Tutayli, 2002, s. 50). 666/1267 yılında Kudüs'ü ziyaret eden Yahudi seyyah Nahmanides, şehirde yalnızca iki Yahudi kardeşin yaşadığını ve bunların boyacılık işi yaptığını belirtmiştir. Bu da, Memlûkler döneminin ilk yıllarında Kudüs'te Yahudi nüfusunun çok sınırlı olduğunu göstermektedir (Ali Seyyid, 1986, s. 101.). Bu veriler, Memlûklerin ilk dönemlerinde Kudüs'teki Yahudi nüfusunun sınırlı kaldığını, ancak zamanla dinî politikaların ve hoşgörünün etkisiyle Kahire'deki Yahudi nüfusunun önemli ölçüde arttığını göstermektedir.

Bazı kaynaklara göre Memlûk Devleti'nin sınırları içerisinde Yahudilere ait on bir mâbedin bulunduğu, Kahire'de Rabbânîler ve Karâîlere ait ikişer mâbedin, Sâmirî Yahudilerine ait ise tek bir mâbedin olduğu ifade edilmektedir (Yiğit, 2018, s. 125-127). Bazı kaynaklar, Yahudi mâbedlerinin sayıca az olmasını ülkedeki Yahudi nüfusu ile ilişkilendirmekte ve Mısır'daki Yahudi nüfusunun sanayi işleri ile geçimlerini sağladıkları ve bunların Kahire'de kendilerine ait bir çarşılarının olduğu

belirtilmektedir (Kasım, 1415/1994, s. 95). Ayrıca onların isimleriyle anılan mahalleler, kapılar ve pazarlarda bulunmaktaydı. Öyle ki, Halep'te "Yahudi Mahallesi" olarak bilinen bir mahalle vardı (İbnüş-Şihne, 1984, s. 242). Halep kapılarından "Bab el-Nasr" ise eski zamanlarda "Bab el-Yahud" olarak biliniyordu (*İbn Şeddâd*, 1991, s. 73). Kudüs'te de, onlara ait bir mahalle bulunuyordu ve bu mahalleye "Haret el-Yahud" (Yahudi Mahallesi) denirdi. Bu nedenle, Kudüs'teki kapılardan birine "Bab el-Haret el-Yahud" adı verilmişti. Yahudilerin yaşadığı evler bu mahalledeki ana caddenin her iki yanına sıralanmıştı (Ali Seyyid, 1986, s. 103).

Bu dönemde Yahudilerin çeşitli el sanatları ve mesleklerde çalıştığı görülmektedir. Tıp mesleği ise en çok tercih ettikleri ve diğerlerinden daha fazla başarı gösterdikleri alanlardan biriydi. Kaynaklar, birçok Yahudi hekimin adını zikretmektedir, bunlar arasında: Şeyhü'r-Reis Abdü's-Seyyid bin el-Muhazâb el-İsrailî (ö. 757/1356) (Zehebî, trs, 4/173), ünlü bir göz doktoru olan İshak bin Yahya Behaeddin bin el-Muhazâb (ö. 715/1315) (Safedî, 1998, 3/65) ve Memlûk sultanı en-Nâsır Muhammed'in hekimlerinden biri olup burun tıkanıklığı tedavisiyle tanınan Sedid ed-Dimyati (ö. 743/1342) ün kazanmıştır (Safedî, 1998, 2/404). Ayrıca Yahudi hekim Useyde, cerrahi ve göz tedavisi alanlarına katkılar sağlamıştır (Safedî, 1998, 1/488-489). Aynı şekilde Yahudi Doktor Nefisüddin ed-Davudi (ö. 752/1351) de Memlûkler döneminin tanınmış hekimler arasında yer alır. Bu doktorun 754/1354 yılında, eklem hastalığı tedavisi için Naib Kubilay'ı (ö. 756/1355) tedavi etmek üzere Tebriz'den geldiği belirtilmektedir (Abdu'l-Bâsıt el-Malatî, 2002, 1/261).

Müslümanlar, onlara güven duymamalarına ve hilekârlıklarını bilmelerine rağmen, tedavi olmak zorunda kalmışlardır. Çünkü onlar, beden sağlığı, göz tedavisi ve aritmetikte (hesap işlerinde) çalışarak, Müslümanların vücutlarına ve mallarına zarar vermişlerdir. Sonuç olarak, dinlerinde de bir bozulma meydana gelmiştir. İbnü'l-Hâc, onların Müslüman kadınlara saldırmayı denediği, bir Müslüman hastayı dininden saptırmayı ve ona kendi dinlerini kabul ettirmeyi hedeflediği gibi, ihanetlerine dair birçok hikâye aktarmıştır (İbnü'l-Hâc, trs, 4/111-114). Nitekim Mısırlı kadınların genellikle Yahudi bir doktora gitmeyi tercih ettikleri belirtilmektedir. Kaynaklar Yahudi

Doktor el-Dimyatî'yi kastederek; "Ne oluyor bu kadınlara, yaşlı, salyaları akan bir Yahudi doktorun dışında başka doktorları tercih etmiyorlar" diyerek bu duruma işaret etmişler (İbn Hacer, 1972, 5/455; Safedî, 1998, 5/181).

Yahudiler, sarraflık gibi ekonomik getirisi olan mesleklerle de ilgilendikleri ifade edilmektedir (Vekad, 1999, s. 169-170). İbnü'd-Devâdârî, 652/1254 yılına ait olaylarda, Sultan İzzeddin Aybek ve beraberindekilerin Kerak çarşısına çıktığını ve bir Yahudi sarrafa gittiklerini, oradan eski altın dinarlar bozdurdıklarını belirtmiştir (İbnü'd-Devâdârî, 1971, 8/27-28).

Yahudiler, Memlûkler döneminde ticaretle de aktif olarak uğraşıyorlardı. En çok bilinen faaliyet alanlarından biri köle ticaretiydi ve bu işten önemli miktarda gelir elde etmişlerdir (Faiza, 1992, s. 123-124). Ayrıca, Mısır'daki Yahudiler şeker üretim tesislerinde çalışmış (İbn Dokmak, 1309, 4/41-44), malî işlerde görev almışlardır (Vekad, 1999, s. 124). Bununla birlikte bazı Yahudilerin, dönemin yaygın bilim dallarından biri olan astrolojiyle de ilgilendikleri bilinmektedir. Bunlardan birinin kırk yıl boyunca müneccimlik yaptığı rivayet edilmektedir (İbn Dokmak, 1309, 4/49). Öte yandan bazı Yahudi kadınları, seyyar olarak kapı kapı dolaşarak giysi, parfüm ve çeşitli ev eşyaları satmışlardır. Nitekim Yahudi parfümcü Yasmi'nin, ülkenin dört bir yanını dolaşarak parfüm sattığı kaydedilmiştir (Vekad, 1999, s. 189).

Bazı Yahudiler ise idarî görevlerde başarılı olmuşlardır (Kasım Abduh, 1994, s. 93). Bu dönemde Yahudiler'in kâtiplik, tercümanlık, danışmanlık, tabiplik, elçilik gibi görevlerin yanı sıra, sarraflık ve kuyumculuk gibi ekonomik alanlarda da faaliyet gösterdikleri görülmektedir (Yiğit, 2018, s. 127). Özellikle Memlûk Devleti'nin ilk dönemlerinde, Yahudilere idarî ve malî işlerde önemli ölçüde görev verilmiştir. Öyle ki, bazı Müslüman kadı ve hukukçuların itirazlarına rağmen, Yahudilerin divanlarda çalışmasına izin verilmiştir (Kasım Abduh, 1994, s. 93; Vekad, 1999, s. 115; Eser, 2023, s. 108). Ancak zamanla, özellikle toplumsal kargaşaların ve Müslüman halktan gelen tepkilerin etkisiyle, gayrimüslimlerin devlet görevlerinden uzaklaştırılması yönünde fermanlar çıkarılmıştır. Nitekim 700/1300 yılında yayımlanan bir fermanla, Yahudi ve Hristiyanların Sultan'ın veya

emîrlerin divanlarında görev almaları yasaklanmış, yalnızca Müslüman olmaları halinde görevlerine devam edebilecekleri belirtilmiştir. Bu karar, birçok Yahudi'nin idarî görevlerini sürdürebilmek için İslam'ı kabul etmesine yol açmıştır. Fermanın uygulanmasıyla birlikte, Müslüman olmayan Yahudilerin görevleri sonlandırılmış, özellikle tıp gibi alanlardaki faaliyetleri de kısıtlanmıştır (Kalkaşendî, trs, 13/377-378; Makrîzî, 1995, s. 127-128) Bu tür kısıtlamaların ardından, bazı Müslüman bireylerin, zimmî halkın haklarını gasp etmeye ya da bu kararları kendi çıkarlarına kullanmaya çalıştıkları da tarihî kaynaklarda yer almaktadır. Dolayısıyla, alınan kararların sadece resmî boyutta kalmadığı, sosyal düzlemde de zimmîlere yönelik baskıların artmasına zemin hazırladığı anlaşılmaktadır (Baybars el-Mansûrî, 1998, s. 351-352; Zehebî, 1999, 2/231; İbn Haldûn, 1988, 5/476-477; Sağlam, 2015, s. 114-115; Erol, 2020, s. 600-601).

Yahudiler, 754/1353 yılında Sultan Salih bin Muhammed bin Kalavun el-Salihi'nin fermanı ile tekrar divanlarda görev almaktan men edilmişlerdir (İbn Dokmak, 1982, 1/395). Çünkü Hz. Ömer (r.a) şöyle demiştir: "Yahudileri ve Hristiyanları görevlendirmeyin, çünkü onlar dinlerinde rüşvetçidirler ve Allah'ın dininde rüşvet haramdır" (İbşîhî, 1419, s. 123). Ardından 755/1354 yılında bu ferman yenilenmiştir. Ayrıca onlara diğer Ömeri şartlar da uygulanmıştır (İbn Kesîr, 1988, 14/287-288).

Yahudilerin bayramları, onların sağladıkları istikrar ve refahın en büyük göstergesiydi. Yahudilikteki bayram ve kutlamalar Hz. İbrahim'le (s.a.v) birlikte başlayan ve peygamber Malaki'ye kadar devam eden önemli tarihi olaylara dayanmaktadır. Tarihi kaynaklar, Yahudilerin beş bayramı olduğunu belirtmektedir. Bu bayramlardan bazıları, Yahudilerin şeriatlarıyla ilişkilidir, bazıları ise tarihleri ve kültürel miraslarıyla bağlantılıdır (Nüveyrî, H. 1423, 1/195-197; Kalkaşendî, trs, 2/463,466; Makrîzî, 1418, 4/386; Arslantaş, 2011, s. 593-627). Nitekim Memlûkler idaresinde Yahudilerin bayramlarını tıpkı ulusal bir bayram havasında kutladıkları rivayet edilmektedir. Ayrıca Yahudilerin bu özel günlerdeki kutlamalarına ve düzenledikleri şenliklerine Müslümanların da iştirak ettikleri nakledilmektedir (Vekad, 1999, s. 367; Eser, 2024 a, s. 113). Bu şekilde Müslümanlarla kaynaşmışlar ve bu kaynaşma sonucu hem Müslümanların geleneklerini

etkilemişler hem de onlardan etkilenmişlerdir. Mısırlı kadınların edindiği geleneklerden biri, Yahudi kadınlarının, cumartesi günü balık almayı veya evlerine girmesini yasaklamalarıydı. Ayrıca, cumartesi günü hamama gitmek, sabun almak veya çamaşır yıkamak gibi alışkanlıklardan da kaçınırlardı (İbnü'l-Hâc, trs, 1/278-279). Aynı şekilde özel hallerinde, buğday ve buğday türü mahsulleri ölçmekten sakınmaları da Yahudilerden edindikleri adetlerdendi (İbnü'l-Hâc, trs, 2/68).

Yahudilerin tıp alanındaki bilgi birikimleri, Memlûkler döneminde hastalıklar ve veba gibi salgınlar karşısında onları tamamen koruyamamıştır. 764/1362 yılı Ramazan ayında, ülkedeki veba salgını ciddi şekilde kötüleşmiş ve Yahudi toplumu bu süreçte ağır kayıplar yaşamıştır. Bazı kaynaklarda, Şaban başından Ramazan başına kadar Yahudiler arasında yaklaşık bin kişinin vefat ettiği belirtilmektedir (İbn Kesîr, 1988, 14/345). Dönemin tıbbî bilgi ve imkânlarının sınırlılığı göz önüne alındığında, bu durum, sadece Yahudiler değil, tüm toplum kesimleri için kaçınılmaz bir tehdit oluşturmuştur. Yahudilerin diğer topluluklarla birlikte kamusal alanları —özellikle hamamları— kullanmaları ve evlerinin diğer dinî toplulukların evleriyle iç içe olması, salgının Müslümanlar gibi Yahudilerin arasında da yayılmasını hızlandıran sosyal bir etken olarak değerlendirilebilir. Bu durum aynı zamanda, Memlûkler döneminde Yahudilerin Mısır toplumuyla iç içe, görece sosyal özgürlük içinde yaşadıklarının bir göstergesidir. Nitekim zimmî kadınlar, çarşı ve hamam gibi mekânlarda saygı görmekteydi; tüccarlar onlara özel ilgi gösterir (İbnü'l-Uhuve, trs, s. 42-43; Âşur, 1992, s. 244), en güzel ürünlerini sunarlardı. Hatta dış görünüşlerinden zimmî oldukları anlaşılmazdı (Eser, 2024 a, s. 149). Öte yandan, bir zimmînin Müslüman komşularından daha yüksek bir ev satın alması, mahremiyet ihlali sayılmasına rağmen, zimmîler çoğu zaman bu yapıları yıkmazlardı. Bu da sosyal ilişkilerin karmaşıklığını ve dönemin çok katmanlı toplumsal yapısını yansıtmaktadır (Kasım Abduh, 2003, s. 145).

Kudüs'te, Memlûkler döneminde üç dinî topluluk arasında bazı ortak sosyal alışkanlıklar ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri, paraların yerin altına gizlenmesiydi; bu, modern kazılarla ortaya konan bir gerçektir. Diğerisi ise nazara veya "kötü göz"e inanılmasıydı. İnsanlar, haset eden kişinin

kıyafetinden bir parça alıp, nazara uğrayan kişinin üzerinde onu yakarak, bu kötülüğün etkisini ortadan kaldırmaya çalışırlardı. Ayrıca, Kudüs'teki üç topluluğu birleştiren bir başka gelenek ise sabah erken saatlerde ve gün batımında bahçelerde ve şehir surlarının etrafında dolaşmaktı (Ali Seyyid, 1986, s. 260-261).

Yukarıda belirtilenlere dayanarak, Yahudilerin huzurlu bir hayat sürdürdükleri ve tüm haklardan tam olarak yararlandıkları söylenebilir. Ne mağdur edildiler ne de dinî ve mezhebî temele dayalı bir ayrımcılığa tabi tutulmuşlardır. Ancak Memlûk Devleti, sınırları aştıkları ve Müslümanlara karşı aşırıya kaçtıkları durumlarda onların günlük hayatlarına dair kısıtlamalar getirerek onlara baskı uygulamıştır. Nitekim sınırları aşmalarının bir sonucu olarak, Sultan Kalavun, onları Hz. Ömer'in (r.a) dönemindeki uygulamaya uymaya zorlamıştır (Makrîzî, 1995, s. 127-128). 700/1300'de yayımlanan bir kararnamede, Hristiyanlar için mavi, Yahudiler için sarı ve Sâmirîler için kırmızı elbiseler giymeleri zorunlu kılındı. Ayrıca, atlara binmeleri yasaklandı ve sadece eşeklere binmelerine izin verildi. Kısacası Sultan Kalavun bu kararname ile, ehl-i zimmîye uygulanan tüm Ömerî şartları geri getirmiştir (Nüveyrî, H. 1423, 31/417-419; İbn Habib, 1982, 1/233). 709/1309 yılında sultanın veziri olan İbn Halil, 700/1300 yılındaki kararnâme ile getirilen kısıtlamaların, belli bir meblağ karşılığında hafifletilebileceğini söylesede, cizye dışında herhangi bir ödemenin doğru olmayacağını düşünen dönemin kadısı İbn Teymiyye'nin buna itiraz ettiği belirtilmektedir. Böylece İbn Halil'in bu uygulamadan vazgeçmek mecburiyetinde kaldığı ifade edilmektedir (Süyûtî, 1967, 2/300).

Zimmîlerin dinî ve sosyal hayatlarına yönelik bu tür resmî düzenlemelerin yanı sıra, zaman zaman halktan gelen tepkiler ve saldırılar da söz konusu olmuştur. Nitekim 710/1310 yılında, Müslüman halk, Hristiyanlara karşı saldırıya geçmiş, onları buldukları yerde dövmüş ve soymuşlardır. Bu nedenle Hristiyanlar evlerinden çıkmaya cesaret edememiş, dışarı çıkmak zorunda kaldıklarında ise Yahudilerden aldıkları sarı renkli sarıklar takmışlardır (Makrîzî, 1418, 4/446-447; Makrîzî, 1997, 3/44; İbn Tağrıberdî, trs, 9/71). 754/1353 yılında ise, Sultan Salih bin Nâsır Muhammed'in (ö. 762/1360) yönetiminde, Kahire'den bir kararname yayımlanmıştır. Bu kararname, zimmîlere

sarıklarının on arşın uzunluğunda olmasını, Müslümanların yanında binek hayvanı kullanmamalarını, yalnızca eşeklere binmelerini, hamamlara ancak boyunlarında haçla girmelerini, kadınlarının Müslüman kadınlarla aynı hamama girmemelerini ve dışarı çıktıklarında ayakkabılarının farklı renklerde olmasını emrediyordu (İbn Dokmak, 1982, s. 395-396). İbnü'l-Kesîr, bu kararnameyi sultanın 755/1354 yılında çıkardığını belirtmiş ve ona göre, zimmî kadınların, bir ayağına siyah, diğerine ise beyaz renk birer terlik giymeleri şartı da koşulmuştur (İbn Kesîr, 1988, 14/288). Aynı şekilde 767/1365 yılında Kahire'de, zimmî kadınların Müslümanların hamamlarına girmemeleri, bunun yerine kendilerine özel hamamlara girmeleri gerektiği ilan edilmiştir. Ayrıca her birinin, biri beyaz, diğeri sarı renkte olmak üzere farklı renklerde iki terlik giymesi zorunlu kılınmıştır. Zimmî erkekler ise bu kararnameye göre Müslümanlarla birlikte hamama girebilecekti, ancak boyunlarına çan veya yüzük takmaları şartı koşulmuştu (İbn Kesîr, 1988, 14/361).

Şunu belirtmek gerekir ki, zimmîlere ait kanunları ve uygulamanın nasıl olduğunu denetlemek Muhtesib'in (kamu denetçisi) göreviydi. Muhtesib, erkek ve kadın zimmîlerin Ömeri şartlarına uymalarını sağlardı. Dolayısıyla kimi kaynaklara göre, Memlûk sultanları döneminde önceki kararnamelerin uygulanmasını denetlemek, Muhtesib için önemli bir görevdi (İbnü'l-Uhuvve, trs, s. 40; İbn Besam, 1968, s. 207).

Ekonomi Hayat

Memlûkler döneminde Yahudiler, geçimlerini sağlayacak ve her türlü ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir ekonomik hayata sahiptiler. Daha önce de bahsedildiği gibi Yahudiler, ticaret, tıp, sarraflık ve kuyumculuk gibi büyük kazançlar sağlayan mesleklerle meşgul olmuşlardır.

Devlet, onların mal varlıklarına doğrudan el koymamış, zenginliklerini sömürmemiştir. Zaman zaman bu servetler dikkat çekse de, genellikle sadece "cevâlî"⁶ olarak bilinen cizye vergisiyle yetinilmiştir. Bu, her yıl belirli bir miktarda alınan cizye vergisiydi ve bu vergi, kadınlar, çocuklar, rahipler ve deliler dışında, yetişkin gayrimüslim erkeklerden alınır (Mâverdî, 2006, s.

223; Ebû Ya'lâ, 2000, s. 154; Nüveyrî, H. 1423, 8/236; Kalkaşendî, trs, 13/359). Memlûkler döneminde vergi miktarı kişinin gelirine göre değişirdi. Zenginler dört dinar, orta düzeydekiler iki dinar, fakirler ise bir dinar öderdi (Kalkaşendî, trs, 3/530; Faiza, 1992, s. 80-81). Ehl-i zimmî başkanları ve önde gelenlerinden, cizye toplayıcıları ya da cevâlî vergisi memurlarına bu parayı toplamalarında yardımcı olmaları istenirdi (Nüveyrî, H. 1423, 8/242). Gayrimüslimlerin Müslüman olmasıyla cizye gelirleri sürekli azalmakta olduğunu düşünen kaynaklar da mevcuttur (Atiya, 2005, s. 103). Ayrıca Sultan Baybars (658/1260-676/1277) saltanatının üçüncü yılı olan 661/1262'de, zimmîlere "nafakatu ecned" (asker gider ücreti) adıyla yeni bir vergi koymuştur. Kişi başı bir dinar olan bu vergiler ordunun savaş hazırlığı için kullanılıyordu. Daha sonra bu vergiler 678/1279 yılında Sultan Kalavun tarafından kaldırılmıştır (Makrîzî, 1418, 1/199; Faiza, 1992, s. 85; Kasım, 2003, s. 67). Bununla birlikte dönemin en yetenekli doktorlarından biri olan Yahudi Doktor Esed'e büyük meblağda maaş bağlamıştır (Safedî, 1998, 1/505). Sultanların, Yahudilere malî haklarını verme konusunda ne kadar titiz olduklarını ve bu haklara müdahale etmediklerini gösteren bir diğör örnek, 658/1259 yılında gerçekleşen bir olaydır. Bu olayda, bir Yahudi, Câber Kalesi'nde altın takılarını toprağa gömmüştü. Aynı yıl, Tatarlar bölgeyi işgal ettiklerinde, bu Yahudi, ailesiyle birlikte Şam'a kaçmıştı. Daha sonra bu Yahudi, devlet yöneticilerine başvurmuş ve aldığı resmî yazıyla malını gömdüğü yerden çıkarmıştır. Ancak, kendisini takip eden bir Arap onu öldürüp parasını almak istediğinde, yanındaki resmî yazıyı görünce, onu serbest bırakmak zorunda kalmıştır (İbn Tağrıberdî, trs, 7/181).

Yahudilerin ekonomik faaliyetlerini serbestçe sürdürdüklerini gösteren bir diğör örnek, Mısır'da Yahudilere ait bir pazarın varlığıdır. Nitekim İbn Dokmak, bu dönemde üç Yahudi'ye ait üç şeker imalathanesinin olmasının yanı sıra Yahudilerin Kahire'de kendilerine ait pazarlarının olduğunu nakletmektedir (İbn Dokmak, 1309, 4/41-44). Ancak bu, onların diğör topluluklarla karışmadığı anlamına gelmediğini belirtmek isterim.

⁶ Cevâlî: Câlîyenin çoğuludur. Mısır, Suriye ve Irak'ta bulunan zimmî ehline uygulanan cizye vergisi için kullanılmıştır (Faiza, 1992, s. 81; Kasım, 2003, s. 63; Seyyid Muhammed, 1993, s. 7/436).

Yahudiler, ekonomik olarak sulama tesislerinin bakım çalışmalarına katkıda bulunmuşlardır; örneğin kanal kazımı ve köprü yapımı gibi işlerde yer almışlardır. 749/1348 yılında, Yahudiler, Nil Nehri'nin suyu çekildikten sonra nehir kenarında bir köprü inşa edilmesine katkı sağlamışlardır (Kasım Abduh, 1994, s. 94). Ayrıca, Yahudiler, ticaret yoluyla ülke genelinde mülk edinmişlerdir; bu da onları diğer topluluklara göre daha zengin yapmıştır. Kaynaklarda, onların zenginliğini kanıtlayan delillerden biri, 700/1300 Fas Veziri'nin Kahire'yi ziyaret ettiğinde, Hristiyanların lüks giysiler giydiğini ve atlara bindiklerini, Müslümanların ise onlara boyun eğip onlara hizmet ettiklerini görmesidir (Makrîzî, 1995, s. 127-128). Ayrıca İbnü'l-Uhuvve, dönemindeki Yahudi ve Hristiyanların kibirli tavırlarına şu şekilde dikkat çekmiştir: "Onların arasında şeytani tabiatlar ortaya çıkmıştı, otoriter bir el tarafından güçlendirilip desteklenmişti. Böylece, Müslümanların bindikleri bineklere binip ve en güzel kıyafetleri giydiler ve Müslümanları, Yahudi ve Hristiyanların binekleri arkasında koşarken gördüm. Kadınları ise evlerinden çıkıp sokaklarda Müslüman kadınlardan ayırt edilmeyecek şekilde dolaştıklarını gördüm" (İbnü'l-Uhuvve, trs, 1/43).

Memlükler döneminde tanınan büyük Yahudi tüccarlardan biri, Abdulaziz bin Mansur el-Kerimi (ö. 713/1313), namıdiğer el-Karmi Tüccarı'dır. Söylenene göre, onun altı hizmetkârı vardı ve her birinin ticaret için 200 bin dinar parası vardı. Zenginliğiyle ünlenen bu Yahudi tüccarın kendi malının miktarını hesaplamakta zorlandığı ifade edilmektedir. İbn Hacer'e göre, bir keresinde Mısır'a getirdiği malların vergisi 40 bin dinar olmuştur (İbn Hacer, 1972, 3/182).

Dolayısıyla, Mısırlı zimmîler idarî makamlarda elde ettikleri kazançlar sayesinde lüks bir yaşam sürebilmişlerdir. Kasım Abduh, zimmîlerle Müslümanlar arasındaki gerilimin dinî sebeplerden ziyade sınıfsal farklılıklardan kaynaklandığını belirtmektedir. Nitekim ona göre, zimmîlerin halkın tepkisiyle karşılaştığı bu gibi durumlarda, bazı Memlük sultanları hem zimmî görevlilerin biriktirdiği servetlere el koyma fırsatı yakalamış, hem de İslâm'ın koruyucusu rolünü üstlenerek meşruiyetlerini pekiştirmişlerdir. Bu bağlamda zimmîler, zaman zaman siyasî ve ekonomik çıkarların bir aracı

hâline gelmişlerdir (Kasım, 2003, s. 173-174). Nitekim burada, Kasım Abduh'un Memlük sultanlarına genel bir özellik atfettiği görülmektedir. Eğer tüm Memlük sultanları zimmîlerin malına göz dikmiş olsalardı, o zaman genel olarak gayrimüslimler, özelde ise Yahudiler, sahip oldukları zenginlikle tanınmazlardı.

İlmî ve Kültürel Hayat

Milattan sonra yaklaşık 70 yıllarında Romalıların mâbedi yıkmasından sonra Yahudiler dünyanın dört bir yanından sürgüne gönderildiler. Bu dönemden itibaren Yahudiler eğitimin önemini fark ettiler. Öyle ki, farklı milletlerin baskılarına karşılık başarısız isyanlar yerine eğitim ve öğretime daha fazla önem verdikleri anlaşılmaktadır (Arslantaş, 2011, s. 311).

Yahudi cemaati, özellikle erkek çocukların eğitimine değer verdikleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Hristiyan çocukların olduğu gibi Yahudi çocuklarının da eğitime tahsis edilen özel okulları bulunmaktaydı (Ali Seyyid, 1986, s. 160; Faiza, 1992, s. 168). Mısır'daki Yahudiler arasında eğitim, çocuklarına özel olarak evde veya ilkokul amaçlı hazırlanmış bir okulda başlardı. Ayrıca Memlükler döneminde bazı Yahudi evlerinin çocukların eğitime tahsis edildiği de olurdu (Sahâvî, 1896, s. 36-38). Yahudi çocukları bu okullarda, okuma, yazma ve aritmetik öğretiminin yanı sıra kendi dinlerinin prensiplerini ve kutsal kitapları ile ilgili belirli bölümleri öğrenip ezberliyorlardı (Ali Seyyid, 1983, s. 160; Faiza, 1992, s. 168).

İlk aşamayı tamamladıktan sonra, Yahudiler çocuklarını dinî akademilere gönderirlerdi. Burada ünlü bir öğretmen ya da hahamdan Yahudi yasalarını, dinî kuralları, kutsal tarihi ve İbraniceyi öğrenirlerdi. Ardından, teorik eğitimlerini tamamladıktan sonra, cumartesi günleri ve Yahudi bayramlarındaki dinî hizmetlere katılarak pratik eğitim almaya başlarlardı. Böylece Yahudi halkının eğitimi, genellikle dinî uygulamalara yönelik olduğu anlaşılmaktadır (Kasım Abduh, 2003, s. 134-135).

Kudüs'te, Yahudiler dinî öğretiler gereği, çocuklarını beşinci veya yedinci yaşlarından başlayarak, hatta on ikinci ve on üçüncü yaşlarına kadar okullara göndermeleri zorunluydu. Öğitmenlere karşılık olarak ise ücretler

ödenirdi. Fakir çocukların eğitim masraflarını ise Yahudi toplumu karşılıyordu. Öğrenciler, harflerin şekillerini öğrenir, sonra tekrar ederek kelimeler öğrenir ve din adamlarının özdeyişlerini ezberlerdi; böylece onlar ve sözleri yüceltilirdi. Ayrıca, Yahudi inançlarının temelleri ve ibadetleri üzerine de eğitim verilirdi. Bu okullar, sinagoga bağlıydı ve eğitimde Arapça kullanılır, bazen Arapça yazı İbranice harflerle yazılırdı. On iki yaşını geçtikten sonra ise çocuk, babasına işinde yardımcı olmak için çalışmaya başlardı (Ali Seyyid, 1986, s. 160-161).

Yahudilerin ünlü olduğu bilimler arasında tıp ve Asida el-Yehud'un da nam kazandığı fizyonomi (Yüz okuma) bilimi vardı. Bir gün, Asida el-Yehud bir vaizle caminin kapısında duruyordu ve bir kişi yaklaştı. Vaiz, o kişi yaklaşmadan önce ona: "Bu kişi hakkında ne düşünüyorsun?" diye sordu. Asida, kişiyi incelemeye başladı, ona bazı sorular sordu. Sonunda, kişinin avcılıkla uğraştığını söyledi. Asida'nın değerlendirmesi doğru çıktı. Ayrıca, Asida'nın diğer alanlarda da geniş bir bilgiye sahip olduğu belirtilmektedir (Safedî, 2000, 9/7-8).

Edebî yazılar alanında, Yahudiler Nil Nehri ile ilgili mitler ve efsaneler şeklinde hikayeler yazmışlar ve onu, kaynaklarında hayali bir yer olarak tasvir etmişlerdir. Ayrıca bu dönemin edebi eserlerinde Nil, cennetin nehirlerinden biri olarak betimlenmişti. Seyyahlar, onun suyunun tatlılığını, içindeki deniz taşımacılığını ve Mısırlıların onunla ilgili kutlamalarını anlatan yazılar yazmışlardır (Kasım Abduh, 1978, s. 126-127). Yahudi alimlerinin farklı bilim dallarında da eserleri vardı. Süleyman bin Musa bin Ebu el-Alâ, hesap ve divan ilmî hakkında bir eser kaleme almıştır (Safedî, 1998, 2/457-458). Aynı şekilde Ahmed bin el-Mağribî el-İşbîlî (ö. 718/1318), tıp, felsefe ve burçlar alanlarında uzmanlaşmıştır (Makrîzî, 1997, 3/9).

Yahudi şairleri arasında, hicri 7. yüzyılda yaşamış olan Şair Musâ bin İbrahim ed-Dârî, şiirlerinde kendine has bir üslup geliştirmişti. Bununla birlikte, şiirlerinde Endülüs'teki Yahudi şairlerinin kullandığı şiirsel biçimleri ve teknikleri taklit etmeye dayalı bir yöntem izlemiştir. Dinî yazılar alanına gelince, Karâim ve Rabbânîler arasındaki mezhebi mücadele İncil'in tercümesi etrafında yoğun bir edebî faaliyetin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Kasım Abduh,

1994, s. 107-108; Kasım Abduh, 2003, s. 157-158). Bu faaliyetlerde Rabbânîler, diğer mezheplerden daha fazla pay almışlardır. Dışsal etkilerine rağmen, onların edebî ürünleri çoğu zaman ruhu, amacı ve şekli bakımından Yahudi kalmaya devam etmiştir (Kasım Abduh, 2003, s. 157-158).

Memlükler döneminde Yahudiler, günlük yaşamlarında ağırlıklı olarak Arapça kullanmaktaydılar. Buna karşılık İbranice, daha çok dinî ve ideolojik mirasın dili olarak kabul edilmekteydi. Yahudi şiirleri genellikle İbranice kaleme alınmış olmakla birlikte, bu alanda yayımlanan eserlerin sayısı oldukça sınırlıydı. Yahudiler, kutsal metinleri özellikle Tevrat'ı açıklarken de Arapçayı tercih etmişlerdir. Bu tercihin birkaç nedeni bulunmaktadır. Birincisi, dönemin kültürel ve idarî yapısı içerisinde Arapça ile yazmak daha az çaba gerektirmekteydi. İkincisi, bilimsel metinlerde kullanılan dil, şiirde olduğu gibi ideolojik anlamlar taşımamaktaydı. Üçüncü olarak ise, geniş çaplı tercüme hareketlerinin etkisiyle Arapça, kadim medeniyetlerden devralınan bilgilerin aktarımında baskın dil konumuna gelmiştir (Kasım Abduh, 2003, s. 35-36). Nitekim, seyahat eden bir katiple birlikte karısına mektup gönderen bir Yahudi'nin ifadesinden de anlaşılacağı üzere, Memlükler döneminde Mısır'daki Yahudi toplumu içerisinde İbranice bilenlerin sayısı oldukça sınırlıydı. Söz konusu mektupta, yazının İbranice'den Arapça'ya çevrileceği açıkça belirtilmiştir (Kasım Abduh, 1994, s. 108; Kasım Abduh, 2003, s. 158).

Yahudilerin Müslümanlarla bilimsel ve kültürel meselelerdeki ilişkisine gelince, kaynaklardan anlaşıldığına göre, Müslümanlar ve Yahudiler, edebî ve dinî konularda tartışmak için bir araya geldikleri meclisler düzenliyorlardı. Bu meclislere, Müslümanlar, Yahudiler, Hristiyanlar katılırdı. Özellikle, Ebu Muhammed el-Anevî'nin edebî bir kişilik olarak düzenlediği meclise sıkça gidilirdi. Bu mecliste edebî meseleler ve çeşitli bilimsel konular tartışılmaktaydı (İbn Tağrıberdî, trs, 7/207). Nitekim Yahudi bilge Asida ile Şeyh Takiyüddin İbn Teymiyye arasında uzun münazaralar olurdu. Asida, Arap dili (nahiv) ve fıkıh usulleri üzerine de Müslüman bilginlerle tartışmalar yapardı. Ancak kaynaklara göre, Asida tartışmalarında sıklıkla alaycı ve küçümseyici bir üslup kullanır, muhataplarıyla ve rakipleriyle alay ederdi

(Safedî, 2000, 9/8). Nitekim Müslüman entelektüeller ile gayrimüslim entelektüeller arasındaki ilişki bazen öyle bir noktaya gelmişti ki, bazıları taraflar arasındaki bu sosyal yakınlaşmayı dinden uzaklaşma olarak değerlendirmiştir (İbnü'l-Hâc, trs, 2/46 vd).

Memlûkler dönemi başlarında, Yahudi topluluğu, ünlü Yahudi öğretmenlerinden biri olan Rabbi Musa bin Nahman'ın gelmesiyle bilimsel bir faaliyet dönemi yaşamıştır. Rabbi Musa, Yahudi öğretmenler cemaatini canlandırmış, Yahudi eğitimi için bir merkez kurmuş ve adını taşıyan sinagogu inşa etmiştir. Ayrıca Eyyûbî döneminden bu yana Kudüs'te var olan ama faal olmayan Yahudi akademisini yeniden kurmuştur. Akademiye, Kuzey Afrika ve Avrupa ülkelerinden büyük miktarda para akışı sağlanmıştır. İspanya'dan gelen Yahudi göçmenlerin kültür ve zenginliklerini beraberlerinde getirmeleri sayesinde, Kudüs'teki Yahudilerin bilimsel durumu iyileşti. Birçok yetişkin, istirahat saatlerinde Tevrat'ı öğrenmek için gelirdi ve böylece dinî eğitimlerini alışkanlık haline getirmeye çalışırlardı (Ali Seyyid, 1986, s. 167-168).

Memlûkler döneminde Yahudi toplumunda kız çocukların eğitimi neredeyse yok denecek kadar az olduğu belirtilmektedir. Bu dönemde Yahudi şeriatına göre kız çocukların okula gönderilmelerinin yasak olduğu ifade edilmektedir. Ancak bazı belgelerden de anlaşıldığı üzere bu dönemde kız çocuklarına da eğitim için bazı imkânlar sunulmuştur. Nitekim bu dönemle ilgili belgelerden birinde, bir kör öğretmenin sınıfta okuyan kızlarla bir resminin British Müzesinde bulunduğu nakledilmektedir. Bu durum, Yahudi kız çocuklarının hangi şartlar altında okuduğunu göstermektedir. Ayrıca bu dönemde Yahudi kadınların ve kızların dikiş nakış gibi kadınlara özgü sanatı öğrenmesi için kadın öğretmenlerin tayin edildiği zikredilmektedir. Ayrıca, kız çocukların veya kadınların dinlerini öğrenmesi için özel bir öğretmenin gelip onlara dinlerini öğrettiği de olurdu (Faiza, 1992, s. 168-169). Memlûkler döneminde, Yahudi kadınların ve kız çocuklarının genel kültür ve dinî konularda eğitim almaları için özel öğretmenlerle sözleşmeler yapıldığı ve bu amaçla sınıflar açıldığı rivayet edilmektedir. Bazı kaynaklarda, bu eğitim merkezlerinde yalnızca Yahudi kadınların ders verdiği, bu öğreticilere de 'muallime' unvanının verildiği nakledilmektedir (Kasım 1993, s. 82; Vekad, 1999, s. 337). Yahudi çocuklarının

eğitimi büyük ölçüde kadınların sorumluluğunda olmasına rağmen, kız çocuklarının eğitimi sınırlı örneklerle karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, eğitim faaliyetlerinin varlığını inkâr etmese de, Yahudi toplumunda kızların eğitimine yönelik genel bir hassasiyetin yaygın olmadığını göstermektedir (Faiza, 1992, s. 169).

SONUÇ

Bahrî Memlûkler dönemi (648/1250-784/1382), Yahudi toplumu için hem zorluklar hem de fırsatlar barındıran bir dönemde yaşanmıştır. Bu dönemde Yahudi toplumu, Memlûk yönetiminin sağladığı güven ortamından faydalanarak dinî, kültürel ve ilmî açıdan önemli bir gelişim süreci yaşamıştır. Toplum, özellikle eğitim alanında büyük ilerlemeler kaydetmiş, dinî metinlerin öğrenilmesi ve yayılması konusunda hem çocuklar hem de yetişkinler için fırsatlar oluşturulmuştur. Yahudi cemaatinin eğitim merkezleri ve sinagogları, dinî bilgilerin öğretildiği ve sosyal dayanışmanın güçlendiği alanlar haline gelmiştir.

Ayrıca, Yahudi toplumu, Arapçayı eğitim dili olarak kullanarak, Arap kültüründen ve biliminden önemli ölçüde etkilenmiş, bu da onların bilimsel birikimlerine katkı sağlamıştır. Fakat, bu süreçte toplumun dinî ve kültürel mirasına olan bağlılıkları da güçlenmiş, Yahudi kimliğinin korunması ve geliştirilmesi hususunda çabalar artmıştır.

Sonuç olarak, Bahrî Memlûkler dönemi, Mısır'daki Yahudi toplumu için, hem geleneksel değerleri yaşatma hem de dönemin kültürel ve bilimsel gelişmeleriyle uyum sağlama açısından önemli bir dönem olmuştur. Hem dinî hem de sosyal yapılarında önemli bir dinamizm gösteren Yahudi toplumu, Memlûkler döneminde kültürel ve ilmî açıdan gelişerek, sonraki yüzyıllarda da etkisini sürdüren bir miras bırakmıştır. Bu süreç, toplumun sadece dışsal etkilere uyum sağlaması değil, aynı zamanda kendi kimlik ve değerlerini güçlendirmesi adına da önemli bir dönüm noktası olmuştur.

KAYNAKLAR

- Abdu'l-Bâsıt el-Malatî, Z. H. (1422/2002). *Neylû'l-emel fî zeyli'd-düvel*. (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî). 9 cilt. el-Mektebetü'l-Asriyye.
- Ali Seyyid, A. (1986). *el-Kudüs fî asri'l-memluki*. Daru'l-Fikr.
- Ali, M. K. (1403/1983). *Hıtati'ş-Şam*. 6 cilt. Mektebetu'r-Rumi.
- Arslantaş, N. (2011). *İslâm Toplumunda Yahudiler*. İz Yayıncılık.
- Âşur, S. A. (1992). *el-Müctemau'l-Mısri fî asri'l-selâti-ni'l-memalik*. Daru'l-Nehdeti'l-Arabiyye.
- Atiya, A. S. (2005). *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*. (çev. Nurettin Hiçyılmaz). Doz Yayınları.
- Ayaz, F. Y. (2006). Memlûkler Döneminde Vezirlerin Görevleri. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(1), 142-182.
- Baybars el-Mansûrî, R. N. (1419/1998). *Zübdetü'l-fikre fî târihi'l-hicre*. (thk. Donald S). Yayıncı yok.
- Beytar, M. B. (1972). *Hayat Şeyhu'l-İslam İbn Teymiyye*. El-Mektebetu'l-İslami.
- Dehman, M. A. (1990). *Mu'cemü'l-elfâz et-tarihiyye fî asril-memluki*. Daru'l-Fikr.
- Demir, Ö. (2014). İslâm Hukuku'nda Zimmet Sözleşmesinin Hukukî Kapsamı Ve Osmanlı İmparatorluğundaki Görünümü. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 72(1), 739-758.
- Ebû Ya'lâ, M. H. (1421/2000). *el-Ahkâmü's-sultânîyye*. (tsh. Muhammed Hâmid el-Fıkî). Daru'l-Kütubi'l-İlmiyye.
- Ebü'l-Fida, İ. İ. (1119). *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*. (thk. Muhammed Zeynehum Muhammed İzeb). Daru'l-Mearif.
- Erol, B. G. (2020). Memlûkler Döneminde Mısır'da Gayrimüslimlerle İlgili Yaşanan Toplumsal Hadiseler Ve Onlara Karşı Uygulanan Müeyyideler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(2), 589-622. <https://doi.org/10.16953/deusosbil.669919>
- Eser, M. E. (2023). Memlûkler Döneminde (648-923/1250-1517) Ehl-i Zimme'nin İstihdamı. *Yakın Doğu Üniversitesi İslâm Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 9(1), 101-118. <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2023.9.1.07>
- Eser, M. E. (2024 a). *Memlûkler Döneminde Müslim-Gayrimüslim İlişkileri*. Kitap Dünyası.
- Eser, M. E. (2024 b). Memlûkler Döneminde Mesâlîme'nin Toplumsal Konumu. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(2), 926-946. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1470994>
- Eser, M. E. (2024 c). Sultan En-Nasır Muhammed Döneminde Kiptiler İle Müslümanlar Arasındaki Olaylar Ve Nedenleri (721/1321 Olayları)". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44, 190-214. <https://doi.org/10.35209/ksuifd.1427995>
- Faiza, A. H. (1412/1992). *Ehl zimme fî biladü'ş-Şam fî asrî min el-Eyyûbî ve'l-Memlûkî*. Camiatu Yermük.
- Fayda, M. (2006). *Hız. Ömer Zamanında Gayrimüslimler*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Halebî, M. R. (1408/1988). *A'lâmi'n-nübelâ bi tarihi halebi şüheda*. (tsh. Muhammed Kemal). Daru'l-Kalemi'l-Arabi.
- İbn Abdüzzâhir, M. (1961). *Teşrifü'l-eyyâm ve'l-usûr fî sireti'l-Meliki'l-Mansur*. (thk. Murat Kâmil). Vizaretü's-Sekafeti ve'l-İrşad.
- İbn Battûta, E. Ş. (trs). *Rihletü ibn Battûta tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emşâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr*. (thk. Muhammed Abdu'l-Munim el-Uryan). Daru İhyau'l-Ulum.
- İbn Besam, M. (1968). *Nihayetu'r-rutbe fî talebi'l-hisbe li ibni Besam el-Muhteseb*. (thk. Hüsameddin es-Same-raî). Matbaatu'l-Mearif.
- İbn Dokmak, S. İ. (1309). *Kitâbü'l-intişâr li-vâsıtati 'ikdi'l-emsâr*. 5 cilt. Matbaat-u Kübre'l-Amiriyye.
- İbn Dokmak, S. İ. (1982). *el-Cevherü's-semîn fî siyeri'l-hulefâ' ve'l-mülûk ve's-selâtin*. (thk. Saîd Abdel-Fettâh Âşûr). Câmia'tu Ümmi'l-Kurra.
- İbn Furât, N. M. (1936). *Târihu ibni'l-Furât*. (thk. Kostantin Zerîk). Silsiletu Ulumü'ş-Şarkiyye, el-Matbaatu-l-Amirkaniyye.
- İbn Habib, H. Ö. (1982). *Tezkiretu'n-nebiyye fî eyyâmi'l-Mansur ve benihi*. (thk. Muhammed Muhammed Emin). el-Heyetu'l-Mısriyyeti'l-Amme.
- İbn Hacer, E. Ş. (1392/1972). *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâ-*

- ni'l-mi'eti's-sâmine.* (thk. Muhammed Abdu'l-Muid). 6 cilt. Meclis-i Dairetü'l-Mearif-i Osmaniye.
- İbn Haldûn, E. V. (1408/1988). *Divanü'l-mübtede' ve'l-haber fî tarihi'l-'Arab ve'l-Berber ve men-âşşarahüm min-zevi's-şani'l-ekber.* (thk. Halil Şahade). Daru'l-Fikr.
- İbn İyâs, E. Z. (1395/1975). *Bedâiu'z-zühûr fî vekâii'd-dühûr.* (thk. Muhammed Mustafa). 5 cilt. Daru İhyâü'l-Kütubi'l-Arabiyye.
- İbn Kayyim, E. Ş. (1418/1997). *Ahkam-ı ehl-i zimme.* (thk. Yusuf b. Ahmed el-Bekri, Şakir b. Tevfik el-Arurî). 2 cilt. Remadi li'n-Neşr.
- İbn Kesîr, E. İ. (1408/1988). *el-Bidâye ve'n-nihâye.* (thk. Ali Şiri). 14 cilt. Daru'l-İhyau't-Turasu'l-Arabi.
- İbn Şeddâd, E. İ. (1991). *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre.* (thk. Yahya Zekeriya Abbare). 3 cilt. Vizaretü's-Sekafet-i İhyau't-Turasu'l-Arabi.
- İbn Tağrîberdî, E. C. (trs). *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire.* 16 cilt. Vizaretu's-Sekafe ve'l-İrşad el-Kavm-i, Daru'l-Kütub.
- İbnü'd-Devâdârî, S. E. (1971). *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer (ed-Dürretü'z-zekiyye fî ahhâri'd-devleti't-Türkiyye).* (thk. Ulrich Haarmann). 9 cilt. el-Mehedu'l-Almani.
- İbnü'l-Hâc, E. M. (trs). *el-Medhal.* 4 cilt. Daru't-Turas.
- İbnü'l-İmâd, E. A. (1406/1986). *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb.* (thk. Mahmud Arnavut). 11 cilt. Daru İbn Kesir.
- İbnü'l-Uhuvve, M. M. (trs). *Meâlimi'l-kurbe fî talebi'l-hisbe.* Daru'l-Funun.
- İbnü's-Şihne, E. M. (1404/1984). *Ed-Durru'l-muntehib fî tarihi memleketu Haleb.* Daru'l-Kütubi'l-Arabi.
- İbşîhî, Ş. M. (1419). *el-Müstetraf fî külli fennin müstezraf.* Alemu'l-Kütub.
- Kalkaşendî, E. Ş. (trs). *Subhu'l-a'şâ fî sinâati'l-inşâ.* 15 cilt. Daru'l-Kütubi'l-İlmiyye.
- Kasım Abduh, K. (1415/1994). *Asri selatini'l-memalik.* Daru's-Şuruk.
- Kasım Abduh, K. (1978). *En-Nil ve'l-muctemiu'l-Mısri fî asri selatini'l-Memalik.* Daru'l-Mearif.
- Kasım Abduh, K. (1993). *el-Yahud fi-Mısır.* Daru's-Şuruk.
- Kasım Abduh, K. (2003). *Ehl-i zimme fi Mısır mine-l fethi-l İslâm hetta nihayetü-l memalik.* Dirasetu Vesaikiyye Ayn Diraset ve Buhus İnsaniyye ve İctimaiyye.
- Koprman, K. Y. (1994). "Memlüklerde Divan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, 383. TDV Yayınları.
- Makrîzî, E. T. (1997). *es-Sülûk li-ma'rifeti duveli'l-mülûk.* (thk. Muhammed Abdulkadir Ata). 8 cilt. Daru'l-Kütubi'l-İlmiyye.
- Makrîzî, E. T. (1418). *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıta' ve'l-âsâr.* 4 cilt. Daru'l-Kütubi'l-İlmiyye.
- Makrîzî, E. T. (1416/1995). *Tarihü'l-akbad.* (thk. Abdülme-cid Diyab). Daru'l-Fazile.
- Mâverdî, E. A. (2006). *el-Ahkâmü's-sultâniyye.* (thk. Ahmed Cad). Daru'l-Hadis.
- Nüveyrî, E. Ş. (H. 1423). *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb.* 33 cilt. Daru'l-Kütub ve Vesâiku'l-Kavmiyye.
- Nüveyrî, M. K. (1390/1970). *Kitâbü'l-İlmâm bi'l-i'lâm fî mâ ceret bihi'l-ahkâm ve'l-umûri'l-makdiyye fî vâkı'ati (vaq'ati) l-İskenderiyye.* (thk. Aziz Suryâl Atiyye). Vizâretu'l-Mearif li'l-Hukûmeti'l-Aliyye el-Hindiyye.
- Ömerî, Ş. A. (1408/1988). *et-Ta'rîf bi'l-mustalaḥi's-şerîf.* (thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin). Daru'l-Kutbu İlmiyye.
- Özel, A. (1996). "Gayri Müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 13, 418-427. TDV Yayınları.
- Safedî, E. S. (1420/2000). *el-Vâfî bi'l-vefeyât.* (thk. Ahmet Arnavut, Turkî Mustafa). 29 cilt. Daru İhyâü't-Turas.
- Safedî, S. H. (1418/1998). *A'yânü'l-aşr ve a'vânü'n-naş.* (thk. Ali Ebu Zeyd vd). 5 cilt. Daru'l-Fikri'l-Muasır.
- Sağlam, A. (2015). *Memlük Sultanı Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri (684-741 / 1285-1341).* (YÖK Tez Merkezi Doktora Tezi). Celal Bayar Üniversitesi.
- Sahâvî, E. Ş. (1896). *et-Tibrü'l-mesbûk fî zeyli's-sülûk.* Matbaatü'l-Amiriyye.
- Selam, M. Z. (1119). *el-Edebu fî'l-asri'l-Memluki.* Daru'l-Mearif.

- Seyyid Muhammed, S. (1993). “Cevâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, 436-437. TDV Yayınları.
- Süyüküf, E. C. (1387/1967). *Hüsni’l-muhâdara fi tarih-i Mısır ve’l-Kahire*. (thk. Muhammed Ebû’l Fazl İbrahim). 2 cilt. Daru’l-İhyâü’l-Kütubi’l-Arabiyye.
- Taneri, A. (1994). “Büyük Selçuklularda Divan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, 383-385. TDV Yayınları.
- Taravine. T. S. (1982). *Memleketü Safed fi ahdi’l-memâlik*. Daru’l-Afaku’l-Cedide.
- Tutayli, B. (2002). *Rihlet-u Bünyamin el-tutayli (561-569)*. (Çev. Azra Hedad). El-Mecmuu’s-Sekafi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1998). *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Türk Tarih Kurumu.
- Vekad, M. M. (1999). *el-Yehûd fi asri’l-memlûk-i fi dev’i vesâiku’l-cenize*. El-heyet-u Mısriyyeti-l Ammet-i li’l-Küttâb.
- Yaman, A. (2013). “Zimmî / Fıkıh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 44, 434-438. TDV Yayınları.
- Yiğit, F. A. (2018). Memlûk Devleti İdaresinde Yahudiler. (M. Mustafa Kulu Ed). *İkinci Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı 2018 Bildiri ve Öz Kitabı* 123-129. Onyedey Eylül Üniversitesi.
- Yûnînî, K. (1413/1992). *Zeylû mir’atiz-zamân*. 4 cilt. Daru’l-Kitabü’l-İslâm-i.
- Yüzbekî, T. S. (1403/1983). *Tarihu ehli’z-zimme fi’l-Irak*. Daru’l-Ulum.
- Zehebî, E. Ş. (trs). *el-İber fi haberi men gaber*. (thk. Ebu Hacer Muhammed Said). 4 cilt. Daru’l-Kütubi’l-İlmiye.
- Zehebî, E. Ş. (1999). *Düvelü’l-İslâm*. (thk. Hüsni İsmail Merve, Mahmud Arnavut). 2 cilt. Daru’s-Sadr.
- Ziyade, N. (1362/1943). *Revadu’s-şarki’l-arabi fi usuri’l-vusta*. Beytu’l-Mukaddes el-Kulliyetu’l-Arabiye.